

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/40/95-98>

**Lalə Talibova**

Naxçıvan Dövlət Universiteti

lalatalibova2013@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-8259-8567>

**Samirə Mustafayeva**

Naxçıvan Dövlət Texniki Kolleci

mustafasamire26@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-0552-8172>

**Pərvin Əhmədova**

Naxçıvan Tibb Kolleci

pervana.safarova00@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-8259-8567>

## Dərman bitkiləri və dərman bitkilərinin xəstəliklərdə əhəmiyyəti

### Xülasə

Müasir dövrdə müxtəlif təbii və antropogen faktorların mənfi təsiri nəticəsində planetimizin bitki örtüyü kifayət qədər ciddi təhdidlərlə üzləşərək, geniş sahələrdə degradasiyaya uğramış, külli miqdarda bitki növləri Yer üzündən tamamilə itmiş, on minlərlə ölçülən növlər isə itmə təhlükəsi qarşısında qalmışdır. Bitki örtüyünü qorumalıyıq çünki xalq təbabəti insan populyasiyasının təbii müalicə vasitələri və xəstəlikləri əsasən, bitkilərlə müalicə üsullarına əsaslanır. Dərman bitkiləri ilə müalicə inkişaf etmiş ölkələrlə bərabər, Azərbaycanda da geniş vüsət almışdır. Dərman bitkilərinin tərkibindəki müxtəlif molekullar və vitaminlər insanlar üçün çox faydalıdır. Dərman bitkilərinin bir çox xəstəliyə yaxşı təsir etdiyi məlumdur. O, siyatik ağrıları, oynaq ağrıları, əzələ ağrıları, bel, baş, qulaq, diş ağrıları, əzizlər, kəsiklər, burxulmalar, aybaşı ağrıları, həşərat dişləmələri zamanı ağrıları kəsmək qabiliyyətinə malikdir. Bitkilərin müalicəvi əhəmiyyəti-zəfərandan ürək-damar, sinir, ifrazat və cinsiyyət sistemi xəstəliklərində, balqabaq toxumundan qurd, şəkərli diabetin, ürək, böyrək xəstəliklərinin müalicəsi zamanı istifadə edilir.

**Açar sözlər:** *Qırmızı kitab, dərman bitkiləri, çoxillik ot bitkisi, bitki xammalı, təsiredici maddələr*

**Lala Talibova**

Nakhchivan State University

lalatalibova2013@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-8259-8567>

**Samira Mustafayeva**

Nakhchivan State Technical College

mustafasamire26@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-0552-8172>

**Parvin Ahmadova**

Nakhchivan Medical College

pervana.safarova00@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-8259-8567>

## Dərman bitkiləri və dərman bitkilərinin xəstəliklərdə əhəmiyyəti

### Abstract

In modern times, as a result of the negative impact of various natural and anthropogenic factors, the vegetation of our planet has been subjected to quite serious threats and has been degraded in large areas, a large number of plant species have completely disappeared from the face of the Earth, and tens of thousands of species are at risk of extinction. We must protect the vegetation because

folk medicine is mainly based on natural remedies and methods of treating diseases of the human population with plants. Treatment with medicinal plants has become widespread in Azerbaijan, along with developed countries. Medicinal plants are very useful plants for humans with various molecules and vitamins in their composition. It is known that medicinal plants have a good effect on many diseases. It is known that they have the ability to relieve pain from sciatica, joint pain, muscle pain, back, head, ear, toothache, bruises, cuts, sprains, menstrual pain, and insect bites. Therapeutic importance of plants. Saffron is widely used in diseases of the cardiovascular, nervous, excretory and reproductive systems. Pumpkin seeds are used against worm diseases, and in the treatment of diabetes, heart, and kidney diseases.

**Keywords:** *Red Book, medicinal plants, perennial herbs, plant raw materials, active ingredients*

### Giriş

Dünyada mövcud olan 7 iqlim qurşağından ikisinə və 8 iqlim tipinə malik olan Azərbaycan, yeraltı sərvətləri kimi, yerüstü sərvətləri ilə də dünyanın ən zəngin ölkələrindən biridir. Təbiətin bəxş etdiyi belə nemətlərdən biri ölkəmizin çoxçeşidli dərman bitki florasına malik olmasıdır.

Gözəl təbiəti olan vətənimizin zəngin bitki örtüyü var. Tarixən bu qədim diyarın əhalisi bu bitkilərdən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edib. Bu bitkilər bəzən insanların geyiminə, bəzən də dərmanlarına çevrilib, onları müxtəlif xəstəliklərdən qoruyub, səhhəti pozulanlara şəfa verib. Əbəs yerə demirlər ki, təbiətdə bütün xəstəliklərin şəfası var. Bu şəfanı müalicəvi dərman bitkilərindən almaq olar. Sadəcə, həmin bitkilərin, necə deyərlər, dilini bilmək, onlardan istifadə qaydalarını mənimsəmək lazımdır. Digər bir mühüm məsələ isə bu bitkilərin mühafizə edilib gələcək nəsillərə ötürülməsidir.

### Tədqiqat

Dərman bitkiləri 1545 növlə təmsil olunur ki, bu da Azərbaycan florasına daxil olan ümumi bitki növlərinin 34,3 faizini təşkil edir. Bunların 135-i ofisial dərman bitkiləridir. Həmin bitkilərdən hələ çox qədim zamanlardan müxtəlif xəstəlik və patoloji proseslər zamanı xalq təbabətində geniş istifadə olunur. Azərbaycanın zəngin dərman bitki xammalı hələ qədim dövrlərdə digər ölkə və xalqların maraq dairəsində olub və bu nemətdən bacardıqları qədər faydalanmağa çalışıblar. Məsələn, məşhur tarixçi Strabonun verdiyi məlumata görə, "Qafqaz Albaniyası dövlətinin mövcud olduğu dövrlərdə (I-VII əsrlər) Roma imperiyası ilə Albaniya arasında Dioskrididə (indiki Suxumi şəhəri) bağlanan müqaviləyə əsasən, Albaniya ərazisində (xüsusən, Qarabağ zonası) yığılan bitkilərdən hazırlanan dərmanlar kiçik şüşə qablara doldurularaq öyrənilmək və istifadə olunmaq üçün Roma imperiyasına göndərilirdi", - deyə qeyd edib.

Bitki mənşəli daha effektiv dərman vasitələrinin yaradılması vacib və aktual məsələlərdəndir. Bu cür vacib vəzifənin yerinə yetirilməsində farmakoqnoziya elminin də üzərinə böyük yük düşür. Çünki dərman bitki xammalı və bitki mənşəli dərman preparatları ümumən dərman vasitələrinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Yeni dərman bitkilərinin intensiv öyrənilməsi elmi təbabətdə istifadə olunan dərman bitkilərinin nomenklaturasının zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

Yeni dərman bitkilərinin axtarılması zamanı tədqiqatçılar bir neçə üsuldən istifadə edirlər:

1. Xalq və ənənəvi təbabətin təcrübəsindən yararlanmaq. Məlumdur ki, müasir elmi təbabətdə istifadə olunan bütün bitkilər xalq təbabətindən götürülmüşdür. Xalq təbabətinin məlumatlarına lazımi səviyyədə maraq göstərmək, nəticədə perspektiv dərman bitkilərinin axtarışının effektivinə müsbət təsir göstərir. Xalq təbabətinin öyrənilməsinin başlanğıc mərhələsinə aiddir: a) bitki biliciləri ilə tanış olmaq, bitki nümunələri toplamaq, əhalidən sorğu yolu ilə məlumat əldə etmək üçün xüsusi və ya üst-üstə düşən ekspedisiyaların aparılması; b) ədəbiyyat məlumatı toplamaq üçün müxbir şəbəkəsi yaratmaq. İlk növbədə tədqiq olunan bitki xammalının müalicəvi xüsusiyyətinin dürüslüyü yoxlanmalıdır. Əgər birincili farmakoloji (və ya bioloji) tədqiqat məlumatın düzgünlüyünü təsdiq edirsə, onda bitkinin farmakoqnostik (ilk növbədə fitokimyəvi), texnoloji (xammaldan alınmış maddələrdən fərdi və ya məcmu şəklində preparatların hazırlanması), farmakoloji (hazırlanmış preparatın bazasında dərin tədqiqat) və kliniki tədqiqatlar baxımından öyrənilməsi məqsəduyğundur.

2. Xalq təbabətində artıq istifadə olunan bitkilərin daha dərinə öyrənilməsi. Bununla müasir üsullar tətbiq olunmaqla bitkinin kimyəvi tərkibi haqqında daha geniş məlumatlar əldə edilir və onun tibbdə istifadə sahələri genişlənməmiş olur. Nə vaxtsa ofisial dərman bitkisi olmuş və sonradan «yaddan çıxmış» bitkilərin yenidən tədqiqi maraq kəsb edir. Məsələn, dərman rozmarini, iri dəmrovotu, dərman bədrənci, qara qarağat və s. müxtəlif vaxtlarda bir çox farmakopeyalara daxil edilmiş və sonra isə çıxarılmışdır. Belə bitkilərin çoxu son illər yenidən dərman vasitələrinin reyestrinə daxil edilmişdir.

3. Filogenetik üsul. Çoxdan məlumdur ki, botaniki baxımdan qohum olan bitki növləri kimyəvi tərkibcə də oxşar olur və eyni farmakoloji effekt göstərir. Bu cür bioloji qanunauyğunluq yeni dərman bitkilərinin axtarışını səmərəli edir. Tədqiqatçılar bitkinin sisteməti vəziyyəti ilə onun kimyəvi tərkibi arasında uyğunluğun olmasının araşdırılmasına böyük diqqət verirlər. Məlumdur ki, filogenetik qohum olan bitkilər oxşar və ya yaxın kimyəvi tərkibə və farmakoloji təsirə malik olur. Bu məqsədlə ofisial növlərə yaxın bitki cinsləri öyrənilir.

4. Ələk üsulu. Konkret ərazidə və ya rayonda kütləvi şəkildə rekoqnostik tədqiqat zamanı bütün bitki növlərində əsas qrup bioloji fəal maddələrə aid fitokimyəvi analiz aparılır. Belə ehtimal edilir ki, «analitik ələk»dən keçirməklə tərkibində alkaloidlər, ürək qlikozidləri, saponinlər, efir yağları, liqnanlar, aşı maddələri və s. qrup bioloji fəal maddələr olan perspektiv bitki növlərini aşkarlamaq olar. Əvvəllər «ələk» üsulu çox populyar idi və çoxlu ekspedisiyalar təşkil olunurdu. Çöl şəraitində bioloji fəal maddələrin miqdarı təyinatının sadələşdirilmiş üsulları işlənilib hazırlanmışdır. «Ələk» üsulu çox zəhmət tələb edən, mənasına görə empirik olan və nisbətən zəif nəticələrin əldə edilməsinə görə son illər demək olar ki, istifadə olunmur. Əvəzində müasir dövrdə ekspedisiyalar məqsədli şəkildə və əvvəlcədən müəyyən ümidverici ilkin məlumatlar (xalq təbabətinə görə) olan konkret bitki növünün yığılmasına yönəldilir.

XII-XVII əsrə aid olan əlyazmalarda qeyd olunub ki, Qarabağ əhalisi bu bölgədə bitən 700 adda bitkidən müalicə məqsədilə istifadə edib. 30 ildə erməni əsarətində olan bu müqəddəs bölgəmizin bütün təbii sərvətləri, o cümlədən dərman bitki florası talan edilib. Erməni işğalına qədər Qarabağda 600-dən artıq dərman bitki növü yetişirdi. Bu bitkilərin tərkibində insan sağlamlığına müsbət təsir edən bir çox maddələr var və müvafiq məqsədlərlə istifadə olunur. Bu bitki növlərinin onda bir hissəsi isə farmakopeyaya daxil edilən ofisial dərman bitkisi idi. Bunların da 32 növü Azərbaycanda “Qırmızı kitaba” daxil edilib və endemik olaraq Qafqaz florasına aid edilən dərman bitkiləridir. Həmin bitkilərin böyük əksəriyyəti erməni barbarlığının nəticəsi olaraq, tamamilə yox olmaq təhlükəsi altındadır. 44 günlük Vətən müharibəsindəki tarixi qələbəmiz Qarabağın yeraltı və yerüstü sərvətlərinin, o cümlədən dərman bitki florası daxil olmaqla, bütün təbii müalicə vasitələrinin yenidən xalqımıza qaytarılmasını təmin etdi. Bu səbəbdən hazırda əsas vəzifələrdən biri işğaldan azad olunan torpaqlarda bu bitki florasının bərpasıdır. Xüsusi maraq doğuran və praktik əhəmiyyət kəsb edən cəhət odur ki, Qafqaz florasına aid edilən dərman bitkilərinin bir çox növü yalnız Qarabağ zonası üçün endemikdir. Yəni, onlar Qarabağdan başqa dünyanın heç bir yerində təbii şəkildə yetişmir.

30 illik işğal səbəbindən Qarabağın hazırkı florası haqqında tam məlumata malik deyilik. Biz bu məlumatı yalnız Qarabağ ərazisi minalardan tam təmizləndikdən sonra aparılacaq monitorinqlər nəticəsində əldə edəcəyik. Əlimizdə olan və tarixi keçən əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısına təsadüf edən son rəsmi məlumata görə, Qarabağ regionunda 800-dən artıq nadir bitki növü var idi. Hazırda onların 250-dən çoxu yox olmaq üzrədir. Bunlardan Araz palıdı, qanadlı fındıq, Şərqi çınarı, adi nar, meşə üzümləri, şimşir, Eldar şamı, Şuşa gülü, söyüd armudu, Qarabağ dağ lələsi və digərlərini göstərmək olar. Onların xeyli hissəsində gələcəkdə tibbi praktikada istifadəyə əsas ola biləcək, lakin ciddi tədqiqatların aparılmasına ehtiyacı olan bioloji aktiv birləşmələr var. Məsələn, Qarabağ dağ lələsinin soğanağından kardiotonik və sedativ təsirli yüksək farmakoloji fəallığa malik alkaloidlər alınır”.

Professor Qarabağa Böyük Qayıdış zamanı bitki florasının bərpası və hərtərəfli öyrənilməsinin vacibliyini vurğulayıb: “Qarabağda gələcəkdə elmi-tədqiqat institutlarına çevriləcək xüsusi eksperimental laboratoriyaların yaradılması və aparılacaq eksperimental, klinik tədqiqatlara farmakoloji nəzarətin təmin olunması əsas şərtlərdir. Məsələnin xüsusi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki,

gələcəkdə istehsalçı ölkə Azərbaycan olan bitki tərkibli yeni dərman preparatlarının alınması, ölkəmizin müvafiq dərman preparatları idxalından asılılığının azaldılması və hətta xaricə ixracı perspektivi tamamilə realdır”.

### Nəticə

Müalicəvi əhəmiyyətə malik olan bir sıra dərman bitkisinin tərkibində xüsusi təsiredici maddələr vardır ki, bunlar-alkalloidlər, qlukozidlər, saponinlər, aşı maddələri, efirli yağlar, acı maddələr, selik, vitaminlər, qətranlar, fitonsidlər adlanırlar. Məlum məsələdir ki, hər bir dərman bitkisinin insan orqanizminə müəyyən təsiri onun tərkibində olan təsiredici maddələrin az və ya çox olması ilə qiymətləndirilir.

Dərman bitkilərinin tərkibində olan təsiredici maddələrin miqdarı həmin bitkilərin inkişaf dövrü ilə əlaqədardır. Təsiredici maddələr adətən dərman bitkilərinin müəyyən hissələrində-köklərində, gövdələrində, yarpaqlarında, çiçəklərində müxtəlif vaxtlarda, müxtəlif miqdarda olur. Buna görə də bitkilərdə olan dərman xammalının ancaq lazımı hissələri toplanaraq tədarük edilir.

Dərman xammalının keyfiyyətli olması onun vaxtında və münasib şəraitdə yığılaraq qurudulması ilə ölçülür.

### Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında bioloji müxtəlifliyin qorunmasına və davamlı istifadəsinə dair 2017-2020-ci illər üçün Milli Strategiya. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. – Bakı, – 3 oktyabr, 2016. №2358.
2. Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı. *Nadir və nəslə kəsilməkdə olan bitki və göbələk növləri* (2013). Bakı, Şərq-Qərb, 676 s.
3. Babayev, A. (2010). *Torpaq keyfiyyətinin monitorinqi və ekoloji nəzarət*. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 263 s.
4. Ekoloji atlas. (2010). tərt. ed Q.Ş. Məmmədov, M.Y. Xəlilov, S.Z. Məmmədova – Bakı, Bakı Kartoqrafiya fabriki, 176 s.
5. Əsgərov, A. (2011). *Azərbaycan florasının konspekti*. Bakı, Elm, 204 s.
6. Əsgərov, A. (2016). *Azərbaycanın bitki aləmi* Bakı, TEAS PRESS, 444 s.
7. Heydərova, R., Qaraxani, P., Hüseynova, A. (2016). *Böyük Qafqazda (Azərbaycan daxilində) Səhləbkimilər (Orchidaceae Juss.) fəsiləsinin taksonomiyası* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Botanika İnstitutunun Elmi əsərləri, №36, s.15-18.
8. İbadlı, O. (2004). *Qafqazın geofitləri və onların Abşeronda introduksiyası*. Biologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dis.

Daxil oldu: 18.10.2024

Baxışa göndərildi: 01.11.2024

Təsdiq edildi: 18.12.2024

Çap olundu: 30.12.2024